

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЖТИМОЙ ФАНЛАР КАФЕДРАСИ

Санжар ЧОРИЕВ

**БУГУНГИ ДУНЁНИНГ
МАФКУРАВИЙ МАНЗАРАСИ**

Маъруза матни

ҚАРШИ- 2015

КИРИШ

Йигирманчи асрда инсоният ўз тараққиётининг сифатан янги босқичига кадам қўйди. Космик аср деб ном олган бу босқич фан ва техниканинг мислсиз тараққиёти, унинг ютуқларининг халқ хўжалигига кенг қамровда татбиқ этилиши билан характерланади. Бу хусусиятлар эса ХХІ аср арафасида кишилиқ жамиятида мутлақо янги тенденцияни – глобализация жараёнини юзага келтирди.

Глобализация жараёни жаҳон мафкуравий манзарасини тубдан ўзгартирди, геосиёсатнинг янги мақсад ва йўна-лишларини юзага келтирди. Бунинг натижасида, бир томондан, турли ғояларни кишилар онгига сингдириш услублари ва усуллари мукамаллашиб кетди, иккинчи томондан, ғайриинсоний ғоялар таъсиридан фуқароларни ҳимоялаш имкониятлари камайди. Юзага келган вазиятда Совет Иттифоқининг ҳалокатга юз тутиши ва жаҳоннинг бошқа минтақаларида содир бўлган ижтимоий-сиёсий воқеалар натижасида мустақилликни қўлга киритган мамлакатлар хавфсизлигига айниқса катта таҳдид туғилмоқда. Шу боисдан ҳозирги замоннинг мафкуравий манзараси, хусусан мустақил-ликка эришган юртларга ўтказилаётган мафкуравий тазйиқлар характери ҳақида атрофлича маълумотга эга бўлиш зарур. Мазкур матнда айнан ана шу масалаларга бағишланган мулоҳазалар баҳоли қудрат умумлаштирилади.

§1. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ВА ЖАҲОН МАФКУРАВИЙ МАНЗАРАСИНИНГ ЎЗГАРИШИ

Йигирманчи аср инсоният тарихига фан ва техника мислсиз даражада тараққий этган давр сифатида кирса ажаб эмас. Албатта, бундан фан ва техника яқиндагина ўтмишга юз тутган асрга келибгина ривожлана бошлади, деган хулоса келиб чиқмайди. Фан ижтимоий онгнинг мустақил шакли сифатида икки минг йилдан буён ривожланиб келмоқда. Бироқ у вужудга келиши биланоқ моддий ишлаб чиқариш жараёнига таъсир кўрсата бошлагани йўқ. Ибтидода фаннинг ютуқлари эмпирик характерга эга бўлгани, ўрта асрлар давомида ижтимоий ишлаб чиқариш бўғинларининг бир-биридан ажратилганлиги фаннинг ишлаб чиқариш жараёнидаги иштирокини чеклаб қўйган эди. Индустрал ишлаб чиқаришнинг вужудга келишигина фаннинг ишлаб чиқариш жараёнидаги ролини ва ўрнини мустаҳкамлади. Бундан кўриниб турибдики, фан ва техниканинг мақсадли ривожланиши, шунингдек унинг ютуқларининг халқ хўжалиги тармоқларига татбиқ этилиши XVII-XVIII асрлардангина бошланди.

Табиат ҳақидаги билимларнинг аста-секинлик билан орта бориши илмий қарашлар, ғоялар оламининг тубдан ўзгаришига сабаб бўлди. Натижада мутлақо янги илмий система юзага келди. Ушбу ўзгаришлар икки босқичда рўй берди. Биринчи босқичда меҳнат воситалари аста-секинлик билан ўсиб борди. Бундан техника воситалари ва уларнинг табиий-илмий асослари тубдан ўзгармагани боис фан ва техника ютуқларининг халқ хўжалигига татбиқ этилиши системавий характерга эга бўлмади.

Йигирманчи асрда ушбу ўзгаришлар иккинчи босқичга қадам қўйди. Бу босқичда илмий билимлар ҳажми ва диапазони шу қадар кенгайдики, эндиликда фан ишлаб чиқарувчи кучга айланди, илмий билимнинг юқори даражасига асосланган меҳнат воситалари шакллана бошлади. Фан ва техника инсон амалий фаолиятида қўлланиладиган қувватнинг диапазонини

ҳам кенгайтирди. Масалан, бир томондан, у $0,1 \times 10^{-18}$ ватт қувватга эга бўлган энг заиф сигналларни ҳам илғашга қодир нозик ва хайратланарли асбобларни яратишнинг уддасидан чиқди, иккинчи томондан эса, космик қудратга эга водород бомбасини барпо этди.¹

Илмий билимларнинг коммулятив таракқиёти фан ва техникани қудратли ишлаб чиқарувчи кучга айлантирди. Бунинг натижасида илмий тадқиқотларга жалб этилган кишилар сони ортиб борди. Ушбу тенденциянинг ижтимоий воқеликка таъсири ўсиб боражагини ўттизинчи йиллардаёқ Дж. Бернал башорат қилган эди.² XX асрнинг 60-йилларига келиб, унинг башорати тўлиқ рўёбга чиқди. Хусусан, 1967 йилда жаҳонда 2 миллион 300 минг киши, шу жумладан СССРда 770 минг киши, АҚШда 537 минг киши, Японияда 160 минг киши, Буюк Британияда 90 минг киши, ГФР да 63 минг киши, Францияда 50 минг киши илмий-тадқиқот ишлари билан машғул бўлдилар.³

Илмий-тадқиқот ишлари учун ажратилган маблағлар миқдори ҳам орта борди. Масалан, 1971 йилда АҚШда илмий-тадқиқотларга 27, 3 млрд. доллар ажратилган бўлса, ГФР да 4 млрд. доллар, Англияда 2, 6 млрд. доллар, Францияда 2, 8 млрд. доллар сарфланди.¹ Ушбу харажатларнинг АҚШда 55 фоизи, ГФРда 47 фоизи, Англияда 51 фоизи, Францияда 70 фоизи, Япо-нияда 28 фоизи давлат томонидан қопланди.² Эътиборли жойи шундаки, ўша 1971 йилда (алҳол, бундан ҳам) турли мамла-катларда илмий-тадқиқот ишлари учун ажратилган маблағлар-нинг асосий қисми амалий тадқиқотлар ва лойиҳаларга сарф-ланди. Масалан, АҚШда илмий-тадқиқотларга сарфланган маб-лағнинг 22, 1 фоизи амалий тадқиқотлар, 65, 5 фоизи лойиҳалар ҳиссасига тўғри келган бўлса, бу кўрсаткичлар мутаносиб равишда Англияда

¹ Веников В.А., Новик И.Б. Прометей в XX веке. – Москва, 1970, с. 67.

² Bernal J. D. The Social Function of Science. – London, 1939, p. 242.

³ Научно-техническая революция и социализм. Под ред. Б. Кедрова. – Москва, 1973, с. 264.

¹ Science Indicators – 1972. – Washington, 1973, p. 102; Statistical Abstract of the United States, 1972, p. 815, 1973, p. 803-805, 812.

² International ROND Policies - Washington, 1972, p. 15, 17, 30, 32.

26, 1 ва 61, 4 фоизни, Францияда 33, 9 ва 48, 8 фоизни, Италияда 39, 9 ва 41, 5 фоизни ташкил этди.³

Бундай саъй-ҳаракатлар пировард натижада ихтиро ва кашфиётларнинг миқдорини ошириб юборди. Хусусан, етми-шинчи йилларга келиб умумжаҳон патент жамғармаси 13 мил-лион ҳужжатни ўз ичига олди.⁴ Ҳар йили жаҳонда 2740-2750 тадан ихтиро қилиб борилди.⁵ Боз устига, ихтиро ва каш-фиётларнинг халқ хўжалиги турли соҳаларига татбиқ этилиши муддати ҳам кескин қисқариб борди. Масалан, электр токи кашф қилинган вақтдан илк электростанция барпо қилингунига қадар қарийб 100 йил ўтди. Минерал ўғитларнинг аҳамияти аниқланган вақтдан уларнинг амалий фаолиятда қўлланила бошлангунига қадар 70 йил ўтди. Йигирманчи аср иккинчи ярмида эса уран ядросининг бўлиниши ихтиро этилганидан сўнг 15 йил ўтар-ўтмас илк атом электростанцияси ташкил қилинди.⁶ Хуллас, кашфиётнинг яратилиши ва ундан фойдаланишнинг бошланиши вақти орасидаги интервал аср давомида 30 баробарга камайди.

Фан ва техниканинг бундай қудратли ривожланиши, унинг ютуқларининг халқ хўжалигига татбиқ этишнинг тезлашиши XX асрнинг 90-йилларига келиб мамлакатлар, миллатлар, давлат-лар орасидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий муносабатларнинг ҳам тезлашишига, яқинлашишига олиб келдики, бунинг натижаси ўлароқ инсоният тарихида мутлақо янги тенденция шаклланди. Ушбу тенденцияни мутахассислар "глобализация" тушунчаси ёрдамида ифодала-моқдалар. Глобализация жараёни бугунги кунда кишилик жа-миятининг барча соҳаларида яққол намоён бўлмоқда.

Глобализация деганда умумбашарий, умумсайёравий цивилизациянинг шаклланиши тенденциясини тушунадилар. Ушбу тенденциянинг асосини

³ Иванова З.П. Научно-техническая революция в США. – Москва, 1971, с. 37.

⁴ Добров Г.М. Наука о науке. – Киев, 1970, с. 17.

⁵ Дронов Ф.А. Научно-технический прогресс и проблемы экономики. – Москва, 1973, с. 104.

⁶ Марков В.Н. Научно-техническая революция: анализ, перспективы, последствия. – Москва, 1971, с. 11.

ҳозирги замон кишилиқ жамиятини бирлаштириб турган иқтисодий, сиёсий, маданий ва комму-никацион алоқалар ташкил этади. Айнан ана шу алоқалар умумсайёравий цивилизацияга системавийлик ато этмоқда. Ху-сусан, турли мамлакатлар ва миллатларнинг ўзаро алоқадорлиги ошиб бормоқда. Цивилизацион системанинг бир секторида юзага келган инқироз ёки дисбаланс бошқа минтақаларда жойлашган мамлакатларнинг хавфсизлиги ва барқарорлигига таъсир кўрсатмоқда. Айни пайтда умумбашарий ўзаро алоқадорликнинг кучайиб бораётганлиги туфайли шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондиришнинг самарали йўли деб топилган маданият типлари, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаёт шакллари тез тарқалиб ва ўзлаштирилиб борилаётир. Боз устига, ана шу эҳтиёжлар ва қадриятларнинг шаклланиши ҳам умумбашарий характер касб этаётир.

Бироқ ушбу мулоҳазалардан жаҳонда унификация¹ жараёни содир бўлаяпти, деган хулоса чиқармаслик керак. Чунки, би-ринчидан, умумсайёравий алоқалар қанчалик мутлақлашмасин, ҳар бир жамият умуминсоний тажрибаларнинг ўз иқтисодий ва маданий имкониятларига мос тушганини ўзлаштиради, холос. Иккинчидан, умумсайёравий цивилизация шакллана боргани сари турли миллат ва элатларнинг ўз маданиятини, ўзига хослигини сақлаб қолишга бўлган интилиши ҳам кучаяди. Бунинг оқибатида XXI аср кишилиқ жамияти яхлит-системавий характерга эга бўлиши билан бирга ички плюралистик хусусиятларини ҳам йўқотмайди.

Умумсайёравий цивилизациянинг шаклланишини турли ло-кал цивилизацияларнинг механик бирлашуви билан қиёсламас-лик керак. Аслида ушбу жараён ниҳоятда мураккаб ва зиддият-ларга тўла таркибга эга. Масалан, ҳозирги замон Шарқ ва Жа-нуб жамиятлари /арбий Европа ва Шимолий Америкада "синов-дан ўтган" технологияларни ўзлаштиришга мойилдирлар. Бироқ кейинги ўн йилда Шарқ ва Жануб жамиятларининг

ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти натижасида юзага келган маҳсуллар ҳам /арбий Европа ҳамда Шимолий Америка ижти-мойи ҳаётига сезиларли таъсир ўтказаёттир. Масалан, /арб тех-нологиясини ўз маданий анъаналарига мослаштириб, хўжалик юритишининг мутлақо янги усулини жорий этган Япония энди-ликда АҚШ иқтисодиётига кириб бормоқда. Африка ва Осиё мамлакатларидан /арб жамиятларига кўчиб ўтаётган иммигрантлар ўзлари билан учинчи дунёга хос муаммоларни ҳам олиб келмоқдалар. Иммиграция /арбий Европа мамлакатлари ва АҚШда маргинализация¹ жараёнини юзага келтирмоқдаки, бу-нинг оқибатида ушбу мамлакатларда давлат сиёсатининг харак-тери ҳам ўзгармоқда. Хуллас, ҳозирги кунда нафақат /арбий Европа ва Шимолий Американинг Шарқ ва Жанубга таъсири, балки Шарқ ва Жануб мамлакатларининг /арб ва Шимолий Америкага таъсири ҳам кучайиб бормоқда.

Глобализация жараёнининг аломатларига доир ўнлаб ми-солларни келтиришимиз мумкин. Бироқ фақат мисоллар би-лан чекланиш масаланинг моҳиятини ёритишга замин тай-ёрлайди. Глобализациянинг моҳиятини чуқур англаб етиш учун "Умум-сайёравий цивилизациянинг локал цивилизациядан фарқи ни-мада?" – деган саволга жавоб беришимиз керак.

Ҳозирги замон илмий тафаккури ушбу саволга бозор иқти-содиёти ривожланган мамлакатлар тажрибасига асосланиб жа-воб беради. Зотан, ХХ асрнинг 70-йилларда /арб иқтисо-диётининг муваффақиятлари асосида постиндустриал жамият вужудга келаётгани ҳақида хабар берилган бўлса, 80-йилларга келиб инсониятнинг инфор-мацион жамиятга кадам қўйгани хусусида хулосалар чиқарилди. Тўқсонинчи йиларга келиб эса, мутахассисларнинг мулоҳазаларига қараганда, умумсайёравий цивилизация

¹ Унификация – лотинча "яхлитлаштириш" сузидан олинган булиб, ухшаш функцияларни бажарадиган объектларнинг мақсадга мувофиқ кискартирилишини англатади. Бизнинг контекстимизда "жамиятларнинг стандартлашиб, бир-бирига мутлақ яқинлашиб бориши" маъносида ишлатилмоқда.

¹ Маргинализация – лотинча "чегара" сузидан олинган булиб, ижтимоий фалсафа ва социология шахснинг чегаравий ҳолатини таҳлил қилиш учун қулланилади. Бизнинг контекстимизда узга мамлакатлардан Ғарбий ва АҚШга кучиб утган кишиларнинг янги турмуш тарзида мослашиши ниҳоятда кийин кечишини ифодалаш мақсадида ишлатилмоқда.

шакллана бошлади. Бу хулосаларни ақл кўзи би-лан кузатарканмиз, бир нарсага амин бўламиз: кишилиқ жами-ятининг характерини аниқлаш билан боғлиқ мулоҳазаларнинг барчаси умумий методологияга эга, яъни янги цивилизациянинг юзага келаётгани янги технологиялар ва иқтисодий таркиблар шакллана бошлаганига қараб аниқланади. Шубҳасиз, турли хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши, шу муносабат билан уларга алоқадор ижтимоий қатламлар ва ақлий меҳнат шаклларининг ўзгариши жамият қиёфасига янгича хусусият ато этади. Информация узатиш ва қабул қилишнинг ҳозирги имкониятлари, "компьютер революцияси" жамиятнинг нафақат иқтисодий юксалишига, балки ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ривожланишига ҳам катта таъсир кўрса-таётгани рост. Бироқ бундан янги цивилизацияни хизмат кўрса-тиш соҳасидаги ўзгаришлар ва компьютерлар юзага келтирмоқ-да, деган хулоса келиб чиқмайди.

Умумсайёравий цивилизация вужудга келаётганини фақат иқтисодий соҳадан қидиришнинг асл сабаби шундаки, биз ҳали-гача глобализация жараёнининг асосий тенденцияларини аниқ-лаш методологиясини яратганимиз йўқ. Йигирманчи аср илмий тафаккури конкрет цивилизацияларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашнинг уддасидан чиқди, лекин уларни яхлит этиб турган асос нимада эканлигини кўрсатиб бера олмаяпти.

Дарҳақиқат, цивилизацияга яхлитлик ато этиб турган асос-ни топиш амри маҳол. Бироқ масаланинг бир жиҳати аниқ: ҳар қандай цивилизациянинг марказида инсон туради. Шундай экан, унга яхлитлик бахш этаётган асосни ҳам инсонийлик меъеридан изламоқ зарур. Айнан ана шу инсонийлик меъери XX асрнинг тўқсонинчи йилларига келиб умумсайёравий цивилизациянинг шаклланишига ва унга элтувчи глобализация жараёнининг юз тутишига сабаб бўлди.

Ушбу инсонийлик меъерини, бизнинг фикримизча, функ-ционал заруриятдан изламоқ даркор. Бошқача айтадиган бўлсак, XX асрнинг охириги ўн йиллигига келиб, инсоният ўз тарақ-қиётининг шундай бир босқичига кадам қўйдики, бу босқичда кишилиқ жамиятининг турли бўлақларини ягона функцияни бажарувчи организмга (яъни умумсайёравий цивилизацияга) бирлаштириш зарурияти туғилди. Турли мамлакатлар ўртасида иқтисодий ҳамкорликни йўлга қўйиш эҳтиёжи, сиёсат юри-тишнинг умумэтироф этилган принципларини ишлаб чиқишга интилиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг умумжаҳон Декларациясини имзолаш борасидаги саъй-ҳаракатлар, умумбашарий муаммоларни ҳамкорликда ҳал этишга уриниш, информация алмашинишга бўлган эҳтиёжнинг ўсиб бориши – буларнинг барчаси биз юқорида эслатиб ўтган функционал заруриятнинг кўринишларидир.

Умумсайёравий цивилизацияни шакллантириш зарурияти-нинг кўринишлари ҳақида чуқурроқ фикр юритсак, бир муҳим хулосага келамиз: глобализация жараёни тезлашиб бораётган бир вазиятда ўз ғоялари, манфаатлари ва турмуш тарзини бошқа халқларга сингдира олган мамлакатгина иқтисодий юксалиш учун замин яратади, ўз сиёсий қадриятларини жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олиншига эришади, ўзи эътироф этган ҳуқуқ ва эркинликларнинг умумбашарий характер касб этишини таъминлайди, ўз миллий хавфсизлиги ва барқа-рорлигини мустаҳкамлайди. Шу боисдан XX асрнинг тўқсонин-чи йилларида глобализация жараёнининг кучайиши турли мам-лакатлар геосиёсатининг мақсадлари ва устивор йўналишларини ҳам ўзгартириб юборди.

* * *

Юқоридаги мулоҳазалардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Йигирманчи асрда фан ва техника тараққиёти янги босқичга қадам қўйди. Хусусан, илмий билимлар ҳажми ва диапазони кенгайди, фан ва техника қудратли ишлаб чиқарувчи кучга айланди.

2. Фан ва техниканинг ишлаб чиқарувчи кучга айланиши илмий-тадқиқотлардан манфаатдорликни ошириб юборди. На-тижада турли мамлакатларнинг ҳукуматлари, турли концерн ва корпорациялар томонидан тадқиқотларга ажратилган маблағлар миқдори ошиб борди. Боз устига, тадқиқотларнинг натижала-рини ишлаб чиқаришга жорий этиш суръати ҳам тезлашиб кетди.

3. Фан ва техниканинг қудратли тараққиёти иқтисодиёт негизида умумсайёравий цивилизациянинг шаклланаши тенден-циясини вужудга келтирдик, уни глобализация жараёни деб аташ одат бўлди. Умумсайёравий цивилизациянинг шаклланиши функционал зарурият билан боғлиқ бўлгани боис, глобализация жараёнининг тезлашуви ана шу заруриятга мос геосиёсат мақсад ва устивор йўналишларини ишлаб чиқиш эҳтиёжини вужудга келтирди.

§2.XXI АСР БЎСА/АСИДА ГЕОСИЁСИЙ МАҚСАД ВА УСТИВОР ЙЎНАЛИШ- ЛАРНИНГ ЎЗГАРИШИ

"Геосиёсат" тушунчаси дастурилаввалданоқ жаҳон мафку-равий жараёнлари билан боғлиқ бўлди. Шу боисдан глобали-зация жараёнининг тезлашиши шарофати билан жаҳон мафку-равий манзарасининг ўзгариши ушбу тушунчанинг мазмунини бойитиб борди. Боз устига, геосиёсий мақсадлар ва устувор йўналишлар ҳам янгиланиб борди. "Геосиёсат" тушунчасини халқаро муносабатлар ва жаҳон мафкуравий манзараси призмасидан ўтказиб таҳлил этсак, бунга амин бўламиз.

"Геосиёсат" тушунчасини илк бор швед олими ва сиёсатдони Р. Челлен (1846-1922) қўллай бошлади. У мазкур терминни қуд-ратли давлатни шакллантириш мақсадида амалга оширилган самарали сиёсатнинг асосий характеристикаси сифатида ишлат-ганди.¹ Унинг фикрини мантиқан давом эттирган немис тадқи-қотчиси Ф. Ратцель (1844-1904) эса геополитика деганда давлат сиёсати билан мамлакатнинг географик ҳолати ўртасидаги ўзаро алоқадорликни тушунди.² Мюнхендаги геополитика институти директори, генерал К. Хаусхофер (1869-1946) "геосиёсат" тушунчасини бундай талқинлаш анъанасини қабул этиб, унинг империалистик таърифини шакллантирди. Унинг тушунтири-шича, герман миллати учун муҳим бўлган макон Германия худудлари билан чекланиб қолмайди. Шу боисдан давлат амалга оширадиган геосиёсат мақсади миллат равнақи учун зарур бўлган худудларни назорат остига олишдан иборат бўлмоғи шарт.

Масаланинг бундай қўйилиши XX аср бошларидаги халқаро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан эди. Бизга маълумки, Вестфалияда 1648 йилда имзоланган тинчлик шартномаси ҳам, Венада 1864, 1866 йилларда имзоланган халқаро шартномалар ҳам миллий суверенитет ва легитимация³ принципларига асосланган эди, холос. Ушбу шартномаларда у ёки бу мамлакатларда жорий этилиши зарур бўлган бошқарув

шакли ҳақида гап ҳам бормас эди. Шу боисдан ушбу халқаро-сиёсий системаларга Чор Россияси, Габсбурглар монархияси, либерал Англия каби турли бошқарув шаклларига эга бўлган мамлакатлар тенг ҳуқуқлилик асосида кириши мумкин эди. Бу мамлакатлардан фақат бир нарса – халқаро муносабатларда қабул қилинган қоидаларга амал қилиш талаб этиларди.

¹ Новейший философский словарь. Сост. А. Грицанов. – Минск, 1999, с. 157.

² Уша ерда, 157-бет.

³ Легитимация – лотинча "қонуний" суздан олинган булиб, давлатларнинг бирор ҳуқуқ ва қаролатини тан олиш ҳамда тасдиқлашни англатади.

Хуллас, халқаро муносабатлар субъекти ўз мамлакатада исталган ижтимоий-сиёсий режимни ўрнатишга ҳақли эди, фақат жаҳон аренасида умумътироф этилган қоидаларни бузма-са кифоя. Бироқ XX- асрнинг ўттизинчи йилларига келиб мил-латлар ва элатлар, мамлакатлар ва давлатлар ўртасидаги муно-сабатлар янги босқичга қадам қўйди. У ёки бу мамлакатнинг равнақи давлатдан ўз мамлакати миқёсидагина эмас, ўзга мамлакатлар миқёсида ҳам кенг кўламда ижтимоий фаолият кўрсатишни талаб қила бошлади. Бунинг натижасида жаҳонда географик ҳудудлар учун кураш бошланиб кетди. Бироқ энди географик ҳудудларни эгаллашнинг ўзи кифоя қилмас эди. Эндиликда ўзга мамлакатларнинг эътирозига жавобан ўз мамлакатининг маълум географик ҳудудга бўлган даъвосини асослаб бериш ҳам зарур бўлиб қолди.

Кўриниб турибдики, халқаро муносабатлар геосиёсий мақсадлар ва йўналишларни ўзгартириб юборган бўлса, ўзгариб кетган геосиёсий мақсадлар халқаро муносабатларнинг ўзига акс таъсир кўрсатди. Эндиликда геосиёсатнинг асосий мақсади ўз мафкурасини маҳв этилиши зарур бўлган географик ҳудудга сингдириш билан боғланадиган бўлди.

Хусусан, 1930-йилларга келиб инсониятнинг келажакдаги тараққиётини асослаб беришга интилган уч асосий сиёсий-мафкуравий йўналиш ўртасида ашаддий кураш авж олиб кетди. Бу уч йўналишни жамиятнинг асосий ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий негизларини сақлаб қолган ҳолда туб ислоҳотлар ўтказишни тарғиб қилувчи социал-реформизм, жаҳонда янги иерархик тартиб ўрнатиш ва уни олий ирқ бўлган немис миллатига бўйсундиришни тарғиб қилувчи фашизм, жамиятдаги моддий ва маънавий неъматларни ижтимоий инқилоб ёрдамида қайта тақсимлаш ва тенглик принципларига асосланган янги жамият барпо этишни тарғиб қилувчи коммунизм мафкуралари ташкил этдилар.

Ушбу мафкуралар ўртасидаги кураш айниқса иккинчи жаҳон уруши йилларида яққол намоён бўлди. Шу боис иккинчи жаҳон урушининг унеча булган бошқа урушлардан (афтидан, XVI асрдаги салб юришлари бундан мустасно бўлса керак) асосий фарқи шунда бўлдики, унда анъанавий сиёсий-ҳарбий омиллар қаторида мафкуравий компонент ҳам ҳал қилувчи роль ўйнади. Ушбу уруш нафақат географик ҳудудларни эгаллаш мақсадида, балки ўз турмуш тарзини, кадриятлари системасини, бошқарув шаклини, бир сўз билан айтганда, ўз мафкурасини бошқа халқларга сингдириш мақсадида ҳам олиб борилди. Ажабланарли жойи шундаки, инсоният бошига мислсиз кулфат-лар келтирган ва яна келтириши мумкин бўлган немис фа-шизмига қарши бир-бирига ёт бўлган икки мафкура (социал реформизм ва коммунизм) тарафдорлари иттифоқ туздилар. Ушбу иттифоқ ҳар иккала мафкура учун қайсидир маънода умумий бўлган компонентга асосланди. Хусусан, бутун дунё пролетарларининг тенглигини эътироф этган коммунистик интернационализм инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини улуғлаган либерал байналмиллийлик билан ҳамоҳанг эди. Фашистик мафкура эса айнан ана шу байналмиллийликни инкор этар ва национал-шовинизм ҳамда расизмни тарғиб этарди.

Иккинчи жаҳон уруши ниҳоясида Германия ва унинг итти-фоқчиларининг тор-мор этилиши оқибатида фашизм самарали мафкура сифатида жаҳон аренадан тушди. Асосий муқобил мафкуралар сифатида ижтимоий-реформистик капитализм ва революцион социализм (коммунизм) сақланиб қолди. Ушбу мафкуралар кураши давомида икки қутбли дунё вужудга келди. Бунинг пировард натижасида геосиёсатнинг асосий мақсади ки-шилар онги учун курашишдан иборат бўлиб қолди, унинг асосий йўналишларини эса ўз мамлакати танлаган тараққиёт йўлининг тўғри эканлигини асослаб бериш, ўз мафкураси та-рафдорларини кўпайтириш, қарши мафкуранинг тарқалиши ва ривожланишига йўл бермаслик ташкил этди.

Ҳам социал-реформизм, ҳам коммунизм тарафдорлари ўз қудратлари ва ҳарбий имкониятларини ўзлари танлаган йўлнинг афзалликларини тарғиб этишга сафарбар қилдилар. Бутун дунё икки ғоя, икки мафкура кураши майдонига айланди. Совуқ урушнинг ўзи сиёсий ва иқтисодий системалар барқарорлиги ва мустақамлигини синовдан ўтказувчи имтиҳонга айланди.

Икки қутбли дунё шароитида "Шарқ" ва "Ҷарб" тушунча-ларининг ўзи мафкуравий ўлчов даражасига кўтарилди ва геог-рафик тушунчалардан сиёсий-мафкуравий категорияга айланди. Айнан мафкуравий ўлчов икки қутбли дунёнинг асосий мезони бўлди. Айнан мафкуравий ўлчов стратегик императив даража-сига кўтарилдики, жаҳоннинг бошқа мамлакатлари шу ўлчов асосида икки қутб - СССР ва АҚШ атрофида бирлаша бошла-дилар. Шу сабабга кўра Узоқ Шарқда жойлашган Япония /арб дунёсининг таркибий қисмига айланди.

Албатта, жаҳоннинг уч дунёга бўлиниши ушбу нуқтаи назарга айрим ўзгартиришлар киритди. Биринчи дунё деб Евро-па ва Шимолий Америка, шунингдек Япония ва Осиёдаги иқ-тисодий тараққиётга эришган айрим мамлакатлар тан олинди. Бу мамлакатлар капиталистик тараққиётнинг илғор эшелони эди. Мазкур юртларнинг биринчи дунё деб аталишига жиддий сабаблар бор эди: улар СССР ташкил топгунига қадар шакл-ланиб бўлган ва европоцентриқ дунёнинг олдинги ўринларини эгаллаб олган эдилар. Гарчи Совет Иттифоқи жаҳон харитасида 1917 йилги Октябрь инқилобининг шарофати билан пайдо бўлган бўлса-да, иккинчи дунё иккинчи жаҳон урушидан кейингина шаклланди.

Гап шундаки, СССР халқаро сиёсий муносабатларга XX асрнинг 30-йиллари охирига келибгина жиддий таъсир кўрсата бошлади. Қонли фуқаролар уруши, унинг оқибати бўлмиш очар-чилик, иқтисодиёт борасида амалга оширилган кўплаб бемаъни тажрибалар, ресурсларнинг узоқ муддат нооқилона сарфланиши, кенг миқёсдаги қатағонлар СССРга ўз маф-куравий-

сиёсий мавқеини мустақамлашга халал берарди. Бироқ гитлерча Германияни тор-мор этган Совет Иттифоқи иккинчи жаҳон урушини кудратли ҳарбий-сиёсий империя сифатида яқунлади. Натижада XX асрнинг ўттизинчи йилларида СССР капиталистик дунё учун фақат мафкуравий таҳдид солган бўлса, иккинчи жаҳон урушидан кейин реал ҳарбий таҳдид сола бошлади. Боз устига, фашистик қулликдан халос бўлган Шарқий Европа мамлакатлари, ундан кейин қатор Осиё мамлакатлари тараққиётнинг социалистик йўлини танладилар. Шу кўйи жаҳон социалистик тизими дунёга келди.

Айни пайтда колониал империяларнинг инқирозга юз ту-тиши оқибатида жаҳон харитасида янги мустақил давлатлар вужудга келдиларки, улар ўзларининг ижтимоий-иқтисодий ва мафкуравий-сиёсий хусусиятларига кўра юқоридаги икки дун-ёнинг бирортасига ҳам мос тушмас эдилар. Ушбу мамлакатлар қатор умумий хусусиятларга эга эдилар. Иқтисодиётнинг колоқлиги, ижтимоий-синфий таркибнинг заифлиги, қишлоқ хўжалигининг устиворлиги, миллий тадбиркорликнинг ривож-ланмаганлиги, анъанавий патриархал ва уруғчилик структура-ларининг сақланиб қолганлиги шулар жумласидандир. Ушбу мамлакатларни юқоридаги икки блокдан ажратиш мақсадида учинчи дунё деб атай бошладилар.

Иқтисодий ва молиявий ёрдам илинжида учинчи дунё мам-лакатлари у ёки бу блок лидерларининг эътиборини жалб этиш учун мусобақага киришиб кетдилар. СССР ва АҚШ учун эса уш-бу ривожланаётган мамлакатлар ўзига хос сахна вазифасини ўтадики, бу сахнада ҳар бир томон ўз таъсирини ўтказиш учун мафкуравий ва сиёсий кураш олиб борди. Ушбу кураш айрим ҳолларда локал ва минтақавий урушларга айланиб кетарди. Масалан, XX асрнинг 60-йиллари ва 70-йиллари бошларида Жануби-Шарқий Осиёда, 70-80 йилларда Анголада ана шундай урушлар бўлиб ўтди. Икки қутбли дунё ва совуқ уруш шароитида мамлакатни ташқи таҳдидлардан муҳофаа қилиш масаласи икки ҳарбий-сиёсий блоklarнинг кўплаб функцияларидан бири эди,

холос. Асосий эътибор "ички" муаммоларни бартараф қи-лишга қаратилган эди. Ушбу "ички" функция АҚШ учун итти-фоқдош мамлакатларни ўз ҳукми остида ушлаб туриш, /арбий Европа билан Шимолий Америка ўртасидаги алоқаларни мус-таҳкамлашдан иборат бўлган бўлса, СССР учун жаҳон соци-алистик тизимини назорат остида сақлаш, уни ўзга системалар таъсиридан муҳофаза қилиш билан боғлиқ эди. Шу сабабдан, ҳар иккала мамлакат ҳам ўзини турли халқлар орзу-умидлари ва эҳтиёжларининг ифодачиси деб ҳисобларди. Ўз фаолиятла-рининг мафкуравий асосларини ишлаб чиққан АҚШ ўзини эркин дунё ҳимоячиси деб, СССР эса тинчлик, демократия ва социализм таянчи деб эълон қилди.

Бунинг пировард натижаси ўлароқ икки блок ўртасидаги ихтилоф катта миқёсдаги курашга айланиб кетди. «Шарқ ва /арб ўртасидаги курашнинг узок муддатли характери ва потен-циал хавфи, - дейилади, масалан, "Уч томонлама комиссия" маърузаларидан бирида, - ҳозирги замоннинг икки қудратли давлатлари орасидаги зиддиятдан ҳамда турли ҳадриятларга асосланган икки қарама-қарши сиёсий-иқтисодий, ижтимоий системалар ўртасидаги келишмовчиликлардан келиб чиқади. Шу боисдан ҳам Шарқ ва /арб ўртасидаги кураш узок вақтдан бери бутун дунёнинг марказий муаммоси бўлиб турибди.»¹

Икки қудратли давлат ўртасида авж олиб кетган маф-куравий кураш, бир минтақада содир бўлган бир ижтимоий-сиёсий воқеанинг турлича талқин этилиши охир-оқибатда шунга олиб келдики, икки қутблилик иккинчи жаҳон урушидан кейинги дунёнинг моҳиятини ташкил этди. Ҳар иккала томон бир-биридан кўрқиб, хавфсираб яшади. Бунинг оқибатида НАТО ва ОАВ каби қарама-қарши сиёсий кучлар дунёга келдики, улар блокларнинг хавфсизлигини таъминловчи омил вазифаси ўтай бошлади.

¹ Azkael I.R., Loeweentnal R. et al.. An Overview of East-West relations. The Trilateral comission. – Washington, 1987.

Албатта, қўшилмаслик ҳаракатининг ривожланиши, Япония ва ГФР каби иқтисодий жиҳатдан қудратли мамлакатларнинг шаклланиши, Хитойнинг ядро давлатига айланиши, турли мин-тақаларда миллатчиликнинг вужудга келиши ушбу икки-қутблилик системасига жиддий ўзгартиришлар киритди. Бироқ, бундан қатъий назар, жаҳоннинг муҳим сиёсий масалалари иккиқутблилик принциплари асосида ҳал этиларди.

Икки қутбли дунё шароитида жаҳондаги вазият бир қадар тушунарли эди. СССР ўз ташқи сиёсатининг стратегияси ва асо-сий йўналишларини ишлаб чиқаётганида АҚШнинг реал душман эканлигини, АҚШ эса СССРнинг асосий рақиб эканлигини ино-батга оларди. "Нью-Йорк таймс" газетасининг шарҳловчиси Т.Фридман ёзганидек, Кремль "АҚШ сиёсатининг йўлчи юлдузи эди". Сиёсий арбоблар шамолнинг қаёқдан эсаётганлигини (яъни Москва қайси позицияда турганини) билсалар кифоя эди, АҚШ дарҳол шу позицияга тескари бўлган нуқтаи-назарни қўллаб чиқиши аниқ бўларди-қоларди. СССРдаги вазият ҳам шунга ўхшаш эди.

Жаҳондаги бундай вазият барча халқларни юрак ҳовучлаб яшашга мажбур этарди. Бутун дунё турли манфаатлар соҳасига бўлиб чиқилгандики, у ёки бу минтақада юз берган уруш ёки келишмовчилик икки қутб орасидаги умумсайёравий курашнинг таркибий қисми сифатида баҳоланарди.

XX асрнинг тўқсонинчи йиллари бошига келиб Совет империясининг барҳам топиши икки қутбли дунёнинг ҳам ни-ҳоясига етганидан хабар берди. Жаҳоннинг ўнлаб мамла-катларига қандай фаолият кўрсатишни ҳукм этиб турган қудратли мафкуралардан бири жаҳон саҳнасидан тушди. "Шарқ" ва "/арб" тушунчаларининг мафкуравий мазмуни барҳам топди, /арб оламига даҳлдор топилган Япония яна Шарққа қайтди. Бир қараганда, мафкуравий курашнинг ўзи ўтмишга юз тутгандек эди. Аслида эса мамлакатларнинг гео-сиёсати мақсадлари ўзгарганди, холос. Эндиликда геосиёсий мақсадлар

"муайян давлатнинг ўз мавқеи ва таъсирини ўзга ҳудуд ва минтақаларда кучайтиришга қаратилган сиёсатни ифодалайди.¹

Бугунги кунда "жаҳон ҳамжамияти халқаро муносабатлар соҳасига демократия, ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик тамойил-ларини қарор топтириш учун курашмоқда. Бундай шароитда зўравонлик қилиш, ҳарбий куч ишлатиш ва ҳатто иқтисодий исканжага олиш қатъий қораланиши аниқ. Лекин ўз ғаразли мақсадларига етишни кўзлаётган турли кучлар геополитиканинг энг таъсирчан воситаси сифатида мафкуравий қуролдан кенг фойдаланмоқда, одамлар онгига таъсир ўтказишнинг тубан ва маккор усулларини кўлламоқда".² Кўриниб турибдики, мафку-ралар уруши жаҳонда сусайгани йўқ, у ўзгача қиёфа ва шакл касб этди, холос. Бундай вазиятда энг мушқули кушод эндигина сиёсий мустақиллигини қўлга киритган мамлакатлар зиммасига тўғри келмоқда.

* * *

Юқоридаги мулоҳазаларимиздан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. XX аср бир-бирига қарама-қарши бўлган турли мафку-ралар кураши даври бўлди. Бунга кескин ўзгариб борган хал-қаро вазият замин тайёрлади. Хусусан, халқаро вазиятнинг ўз-

гариши геосиёсат мақсадлари ва йўналишларининг ўзгаришига сабаб бўлди. Ўз навбатида, геосиёсий мақсаднинг ўзгариши янги халқаро вазиятнинг юзага келишига пойдевор яратди. Буни қуйидаги жадвалдан кузатишимиз мумкин:

№	Даврлар	Халқаро вазиятнинг хусусияти	Геосиёсат мақсади ва йўналиши
1.	XVII-XIX асрлар	Вестфалия ва Венада халқаро муносабатларнинг асосий принципларини эътироф этувчи шартномалар имзо-ланди. Бироқ ушбу шартномалар мамлакат ичкарисида исталган сиё-сий режимни ўрнатишга имкон кол-дирарди.	Мақсад: Мамлакат сиёсатини унинг географик ҳолатидан келиб чиққанҳолда олиб бо-риш. Йўналишлар: Мамлакат гео-график имкониятларини умумлаштириш,ундан оқилона

¹ Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Укув кулланмаси.– Тошкент, 2001, 69-бет.

² Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар.- Тошкент, 2000, 24-бет.

			фойдаланиш йўллари топиш
2.	XX аср 20-45 йиллари	Мамлакат манфаатларини қон-дириш имконини берадиган ҳудуд чегараси кенгайиб кетди. Ўзга географик ҳудудларни махв этиш учун шарт-шароит яратиш зарурияти туғилди.	Мақсад: Ўз мафқурасини махв этилиши зарур бўлган гео-график ҳудудга сингдириш. Йўналишлар: Мамлакатнинг шу географик ҳудудга бўлган даввосини асослаб бериш, ўша ҳудуд аҳолисига "фаровон ҳаёт" ваъда қилиш.
3.	XX аср 45-90 йиллари	Иккинчи жаҳон урушининг якун-ланиши ва немис фашизмнинг тор-мор этилиши икки кутбли дунёни вужудга келтирди. "Совук уруш" бошланди.	Мақсад: Кишилар онги учун кураш Йўналишлар: Ўз мамлақати танлаган тараққиёт йўлининг тўғрилигини асослаб бериш, ўз мафқураси тарафдорларини кўпайтириш, қарши мафқу-ранинг ривожланиши ва тарқалишига йўл бермаслик.
4.	XX аср сўнгги ўн йили	Совет Империясининг барҳам топиши янги мустақил давлатларнинг вужудга келишига сабаб бўлди.	Мақсад: Ўзга минтақалардаги ўз мавқеи ва таъсирини қу-чайтириш Йўналишлар: Ўз турмуш тарзини, маданиятини тарғиб этиш, информацион, психоло-гик, технологик уруш

2. XX аср уч қудратли мафқураининг (социал-ре-формизм, коммунизм, фашизм) кураши остида кечди. Шунингдек, қарама-қарши бўлса-да, умумий хусусиятларга эга бўлган социал-реформизм ва коммунизм миллионлаб кишилар-ни немис фашизмга қарши курашга чорлади. Бунинг оқибатида немис фашизми идеологияси барҳам топди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллар эса ижтимоий-реформистик капи-тализм ва революцион социализм (коммунизм) ўртасидаги кураш билан боғлиқ бўлди.

3. СССРнинг парчаланиб кетиши мафқураининг, мафқуравий курашнинг сусайишига эмас, геосиёсий мақсад ва йўналиш-ларнинг ўзгаришига олиб келди. Аксинча, мафқуравий кураш янада нозиклашди ва кескинлашди. Ушбу курашнинг асосий қи-йинчилиги эндигина мустақил бўлган давлатлар эиммасига тушди.

§3. МУСТАҚИЛЛИККА ЭРИШГАН ДАВЛАТЛАРГА МАФҚУРАВИЙ ТАЗЙИҚЛАР

Тўқсонинчи йилларнинг боши саросима, ишончсизлик ва ижтимоий фрустрация йиллари бўлди. Эски худолар тахтдан туширилди, турли ғоявий-сиёсий конструкциялар эл ишончини йўқотди ва ўтмишнинг кўплаб диний таълимотлари каби ўт-мишга йўл олди. У ёки бу тарзда "жон сақлаб қолган"

ғоялар эса энди халқларни ўз ортидан эргаштира олмай қолди. Радикал социалистик ва коммунистик утопиялар барҳам топиши билан бирга унинг ўрнини босадиган ҳамда турли халқларнинг орзу-умидларини ифодалайдиган ғоялар ишлаб чиқилмади.

Энг эътиборли жийи шундаки, кишилар бирор бир ғояга – на реформаторларга, на революционерларга – ишонмай қўй-дилар. Улуғ дастурлар, улуғ таъқиқлар, улуғ шиорлар эндиликда уларни жунбушга келтирмаётир, хайратга солмаётир. Тўқсонин-чи йиллар бошида энг мантиқли ғоялар ҳам кишиларнинг бе-фарқлиги туфайли қудратли кучга айлана олмади.

Ўта мафкуралаштирилган Совет давлатининг барҳам топиши билан коммунистик утопия ҳам инқирозга юз тутди ёки, аксинча, коммунистик утопия инқирозга юз тутиши билан Совет давлати ҳам барҳам топди. Марксизм-ленинизм инқироzi XX асрнинг муҳим воқеаларидан бири бўлди. Ушбу инқироз соци-алистик тараққиёт йўлини танлаган кўплаб мамлакатларни аросатда қолдирди. Сўллик ва сўл ғоявий-сиёсий оқимлар ўз халқчиллигини йўқотди. Энди коммунистлар икки йўлдан бирини танлашга мажбур бўлиб қолдилар: биринчиси, ўз анъ-анавий ғоялари ва позицияларига содиқ қолиб, янада кучлироқ мафкуравий кураш олиб бориш; иккинчиси, умумэтироф этил-ган қоидаларни қабул қилиб, ўзга мафкураларнинг ижобий тажрибаларини ўзлаштириш. Биринчи йўл мантиқий равишда коммунизм ғаяларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдан суриб чиқарилишига олиб келади. Чунки шундоқ ҳам халқчиллигини йўқотган ғояларни ўжарлик билан такрорлайвериш ўзга инти-ҳога қадам қўймаслиги аниқ. Иккинчи йўл эса коммунизм ғоя-ларининг ўзга мафкуралар бағрида сингиб, йўқолиб кетишига олиб келади. Чунки ўзга мафкураларга эшикларини очиб берган ҳар қандай утопия ўзини ўлимга ҳукм қилган бўлади. Хуллас, қайси томондан ёндашманг, коммунизм ғоялари ўз анъанавий шаклида сўнгги йилларини яшаётганига амин бўламиз.

Социалистик тенглик ҳақидаги афсоналарнинг ўз кучини йўқотиши ижтимоий-тарихий тараққиётнинг ғарбча йўли тўғри эканлигидан далолат бермайди. Биргина фактни тилга олайлик: дунё бозор муносабатлари принципларини қабул қилаётган бир пайтда /арбнинг ўзида бозор иқтисодиёти, шаклланган сиёсий демократия қоидаларини танқид қилиш кучайиб бормоқда. Боз устига, айнан /арб икки бора жаҳон урушини бошлаб бер-ганини, тоталитаризм ва авторитаризмнинг турли шаклларини "кашф этганини" ҳам унутмаслигимиз лозим.

Бундай икки тарафлама инқироз, биз аввалги параграфда таъкидлаб ўтганимиздек, мафкуранинг ўзи ўтмишга юз тутга-нидан далолат бераётгандек гўё. Мафкура оламида "қора доғ" – бўшлиқ вужудга келди. Бунга асосланган айрим псевдо-мафкурашунослар (афсуски, улар орасида ўзбек олимлари ҳам талайгина) мафкурадан воз кечиш даври келди, деб хулоса чиқардилар. Гўё прагматик либерализм даври юзага келаёт-гандек туюлди уларга. Бироқ ҳақиқат шуки, мафкура ҳеч қачон тарих мулкига айланмайди. Ҳар қандай жамият маънавий соҳасининг назарий даражаси, ижтимоий онгнинг система-лаштирилган қатлами (назарий онг) мавжуд бўлар экан, мафкура яшайверади. У барча замонлар ижтимоий-тарихий тараққиёт характери ва йўналишига таъсир кўрсатувчи қудрат бўлиб қолаверади. Хўш, шундай экан, бугунги кундаги маф-куравий беқарорликни, кишилардаги мафкуравий бефарқликни қандай баҳоламоқ керак?

Авалло шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, мафкуравий беқа-рорлик дегани асло мафкуравий бўшлиқни (яъни кишилик жамиятида мафкуранинг бутунлай йўқлигини), мафкуравий бефарқлик эса асло мафкурадан холиликни англатмайди. Чунки кишилик жамиятининг бирор бир кўриниши (немис жамияти, ўзбек жамияти, япон жамияти) маълум муддат мафкуравий бўшлиқни бошидан кечириши мумкин, бироқ кишилик жами-ятининг ўзи (яхлит ҳолда) мафкурасиз бўлиши мумкин эмас. Худди шу каби, кишилар ёлғондакам, ҳақиқатдан йироқ маф-курани тўлиқ англамасдан қабул

қилишлари мумкин, бироқ ҳар қандай мафкуравий таъсирдан ташқарида бўла олмайдилар.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, биринчидан, бугунги кунда мавжуд бўлган кўпгина мафкуралар яхлитлик ва изчилликдан ниҳоятда йироқ. Уларда жамият ҳаётининг маълум жабҳалари қамраб олинади, холос. Дарвоқе, ушбу ҳолат жаҳон тарихий тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда. Чунончи, халқаро муносабатлар хилма-хил мафкураларга буйсунганлари боис бир-бирига зид бўлган, яхлитликдан йироқ иқтисодий, ижтимоий- сиёсий ва маънавий омиллар юзага келмоқдаки, улар жаҳон тараққиётини тенденциявийлик хусусиятидан маҳ-рум этиб, тасодифий тус бермоқда. Ваҳоланки, икки қутбли дунё шароитида жаҳонда юз берган воқеанинг моҳиятини (капи-талистик ёки социалистик характерини) мафкура нуқтаи назаридан илғаб олиш ҳамирдан қил суғургандек осон эди. Ҳозирги шароитда эса халқаро воқеаларнинг асл мақсади ва моҳиятини аниқлаш ниҳоятда мушкул. Айниқса мафкуравий характерга эга бўлган халқаро воқеаларнинг мақсади ва йўналишини аниқлаш амри маҳол. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Пре-зиденти И.Каримов мафкура полигонларини ядро полигонларига нисбатан кўпроқ кучга эгаллигини таъкидлар экан, "агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ бўлса, буни сезиш, олдини олиш мум-кин, аммо мафкуравий тазйиқ, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб олиш ниҳоятда қийин", - дейди.¹

Иккинчидан, постиндустриал инқилоб, урбанизация, инфор-матизация, глобализация жараёнлари фойда кетидан қувадиган, асосан моддий манфаат ва эҳтиёжларини қондиришга ин-тиладиган люмпенларни² вужудга келтирдик, бундай кишилар ўз мақсадлари йўлида ҳар қандай афсона-ю

¹ Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. Адолатли жамият сари. – Тошкент, 19998, 6-бет.

² Люмпен – немисча "увада", "жулдур" сузларидан олинган булиб, миллий ва синфий киёфасини йукотган ахоли табакаларини англатади.

ғояни ҳам кўллаб-қувватлашга қодирлар. Бундай ҳолат мамлакат хавфсизлигига

беқиёс таҳдид солиши табиий.

Кишилиқ жамиятида бутун-бутун халқларни ягона байроқ остида бирлаштиришга қодир бўлган қудратли мафкураларнинг йўқлиги, кишиларнинг эса ўз онглари ва фаолиятларини қамраб олаётган мафкураларга бефарқликлари қатор ғайриинсоний, вайронкор ғояларнинг ривож топишига имкон яратмоқда. Турли жамиятлар анъанавий диний ва мафкуравий қадриятлар, нор-малар ва мўлжаллардан воз кечар эканлар, осойишта ҳаёт ваъда қилувчи янги ғоя ва афсоналарнинг илдиз отиши учун шарт-шароит яратиб бермоқдалар. Бундай вазиятда диний экстремизм, миллатчилик, неототалитаризм, неоавторитаризм, шовинизм каби кўплаб ғоя ҳамда идеаллар шаклланиб ва тарқалиб бормоқдаки, уларнинг айримларини тилга олиб ўтсак.

Ҳозирги замоннинг мафкуравий манзарасида сезиларли аҳамият касб этаётган вайронкор ғояларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Зотан, ўзбек жамиятининг тараққиётига хавф солаётган ғояларни (шовинизм, неототалитаризм, расизм, социал-дар-винизм, антиутопия ва шу кабилар) мамлакатимиз фуқарола-рига бевосита сингдиришга уринилаётган ғоялардан (миллат-чилик, диний экстремизм, миллий маҳдудлик ва шу кабилар) ажрата билиш лозим.

Ўзбек жамиятига катта хавф солаётган ғоялардан бири шовинизмдир. Уни Президент И.Каримов «муайян кучлар ва давлатлар томонидан бўладиган сиёсий, мафкуравий ва иқти-содий ҳукмронлик деб ёки миллатлараро ва давлатлараро, минтақавий муносабатларда унга интилиш деб таърифлаш мум-кин».¹ Шовинизм тарафдорлари ўз миллатларининг манфаат-лари ва эҳтиёжларини ҳаддан зиёд улуғлайдилар, уларни бошқа

¹ Каримов И.Узбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Тошкент, 1997, 52-бет.

миллат ва элатлар ҳисобига бўлса ҳам қондиришни тарғиб этадилар. «Иқтисодий имкониятлари заифлашган, ижтимоий тотувликка зил кетган, ички зиддиятлар кучайган, Ватан, миллат тақдиридан ўзининг тор манфаатларини устун қўядиган, ўзаро келиша олмайётган, ҳокимиятга даъвогар сиёсий гуруҳларнинг мавжуд муаммоларни ташқи кучлар ёрдамида ҳал қилишга уриниши ва маънавий-руҳий парокандалик, эртанги кунга ишончсизлик туйғулари ҳукмрон бўлган мамлакатлар буюк давлатчилик шовинизми нишонига айланишини замонавий тарих ҳам кўрсатиб турибди».¹

Миллат ва элатларнинг ягона тоталитаристик тизим шароитидагина фаровон ҳаёт кечира олишини тарғиб этувчи неототалитаризм ғоялари ҳам жамиятимиз тараққиёти учун катта хавф туғдирмоқда. Чунки ушбу ғоя тарафдорлари мил-латларни яна империя шароитига қайтаришни, яна мустақиллик қадриятларига панжа ортидан қарашни таклиф этадилар. Асрлар давомида орзу қилиб келинган мустақиллик миллатимиз учун қимматга тушди. Биз империябозлик ва тоталитаризм кулфатларини бисёр татиб кўрдик. Шу боис ўзбек халқи энди бирор бир янги тоталитаристик тизимларда ҳаёт кечиришни истамайди.

Юқоридаги ғоялар билан бирга қатор вайронкор ғоялар ҳам мавжудки, жаҳондаги турли сиёсий кучлар уларни ўзбек халқининг онгига сингдиришга интилоқдалар. Ибтидога қайтиш ғояларини тарғиб этувчи диний экстремизм ана шундай ғоялар туркумига киради. У XX асрнинг 90-йилларига келиб, айниқса кескин тус олди. Ушбу ғоянинг энг дахшатли томони шундаки, у бугунги кунда интеграцияга интилаётган инсониятни "биз-никилар" ва "беғоналарга" бўлмоқда. Айтиш жоизки, диний экстремизм нафақат ислом, балки христиан дини ғояларига ҳам асосланиши мумкин. Бироқ ислом диний экстремизми ўзининг мурасасизлиги билан танилган. «У ўзининг икки хусусияти би-лан ажралиб туради:

¹ Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Уқув кулланмаси. - Тошкент, 2001, 59-бет.

- уларнинг ақидаларига кўра, гўё барча ҳозирги замон му-сулмон жамоалари исломий тусларини йўқотганлар ва жо-ҳилия (исломдан аввалги) асри жамиятларига айланганлар. Бундай ёндашув ҳукумат ва унинг олиб бораётган сиёсатини танқид қилишга асос бўлиб хизмат қилади;

- улар гўё фақат ҳақиқий мусулмонлар, яъни уларнинг ўз-лари ҳокимиятга келгач, барпо бўлажак исломий тартибни ўр-натиш учун кескин ва агрессив ҳаракат қилиш зарур деб ҳисоб-лайдилар».¹

Ислом диний экстремизмининг энг ёрқин ифодаси ваҳҳо-бийлик бўлиб қолмоқда. Суннийларнинг 1,5 фоизини ташкил этувчи ва ҳанбалийларга мансуб бўлган, ўз мақсадини ислом динини асл ҳолатига қайтаришдан иборат деб билган ваҳ-ҳобийлик аслида ҳокимият учун курашиш йўлида вужудга келган сиёсий ҳаракатдир. Муҳаммад ибн Абд ал-Ваҳҳоб ғоявий қарашларига таянган ваҳҳобийлар Шарқ халқлари ўртасида нифоқ солишда, уларни мустамлака қилишда ўз "ҳиссаларини" кўшдилар. Мусулмончиликдан йироқ бўлган бу оқим тараф-дорлари 1802-1803 йилларда Расули акрам саҳобаларидан бирининг Жубайлидаги қабрини, Муҳаммад пайғамбарнинг на-биралари имом Ҳасан ва имом Ҳусаннинг қабрларини, кейинроқ бориб Макка ва Мадинадаги қабр тошларини, ҳатто Расули акрамнинг умр йўлдоши Ҳазрати Биби Ойша, қизи Биби Фотиманинг қабрларини бузиб ташладилар. 1810 йилда эса Расули акрамнинг масжидини вайрон қилиб, талаб олинган безакларни сотиб юбордилар.¹ 2001 йилда ваҳҳобийларнинг қўли билан Афғонистонда икки минг йилдан буён сақланиб келган ўнлаб тарихий ёдгорликлар Ер юзидан йўқ қилиб ташланди.

Маълумки, наркотик моддалар истеъмол қилиш ХХІ аср бўсағасида умумбашарий муаммога айланди. Айниқса, Европа-нинг йирик шаҳарларида истиқомат қилаётган ёшлар орасида гиёҳвандлар сони кўпайиб бораётир. Бу эса, ўз навбатида, нар-котик моддаларга бўлган эҳтиёжни ошириб бормоқда.

¹ Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Уқув кулланмаси. -Тошкент.2001,75-бет.

Жаҳон-даги наркотик моддаларнинг қарийб 90 фоизини экспорт қилаётган Афғонистон имкониятлари энди бу эҳтиёжларни тўлиқ қопламай қўйди. Наркотик моддаларни ишлаб чиқариш имко-нини берадиган янги давлат ташкил этиш зарурияти туғилди. Шу боисдан наркобизнес лидерлари жаннатмакон ўлка бўлган Ўзбекистонга ҳам кўз олайтирмоқдалар. Бугунги кунда ваҳҳо-бийлар ана шундай даҳшатли, ғайриинсоний ғояга хизмат қилмоқдалар.

Бугунги кунда жаҳондаги айрим сиёсий кучлар ўзбек жа-мияти аъзоларига миллатчилик ғояларини сингдиришга ҳам ин-тилмоқдалар. Глобализация жараёни умуминсоний кадриятлар миқдорини ошириш билан бирга миллий кадриятлар, анъаналар ва урф-одатларга таҳдид солаётгани рост. Жаҳон сиёсий ола-мидаги айрим кучлар ушбу фактдан ҳам ўз ғаразли йўлларида фойдаланмоқдалар. Ҳокимият учун кураш, сиёсий "обрў" орт-тириш мақсадида бу кучлар миллатчилик ғояларини ўзларига қалқон қилмоқдалар.

Миллатчиликнинг жозибаси шундаки, у энг бачкана, энг одатий ҳолларни, тимсолларни эркинлик ва миллий ўзлик ифо-даси сифатида талқин қила олади. Умумсайёравий цивилизация шаклланаётган бир шароитда ороми ва осойишталигини йўқо-таётган инсон миллатчилик ғояларининг "шарофати" билан ҳаётдан маъно, ўз ташвишларидан қутулиш борасида елкадош топгандек бўлади, ўзини буюк этнос вакили сифатида хис этади. Шу сабабдан ҳам кишилар ташвишларга тўла, ҳаётининг маъ-носи йўқолиб бораётгандек туюлган даврда миллатчилик ғояла-рига мурожаат қиладилар.

Жамиятнинг замонавийлашиб, космополитлашиб, шахссиз-лашиб бориши билан миллатчиликка бўлган эҳтиёж камайиб эмас, ошиб боради. Ушбу жараёнлар ва феноменлар оқибатида миллатлар ўртасидаги фарқ ва

¹ Юсупов Э.Исломиёв кадриятлар ва диний экстремизм.- Ижтимоий фикр.Инсон ҳуқуқлари,1998,N 3, 46-47-бетлар.

чегаранинг йўқола бориши ки-шилларда турли гуруҳларга бирлашиш заруриятини вужудга келтиради. Янги тенденциялар анънавий тафовутларни йўқотиб юбораётган бир шароитда миллатчилик одатий, таниш ва кўникилган қоидаларни тиклаётгандек кўринади. Шу боис миллат-чилик ғоялари ҳали ўз имкониятларини тўлиқ сарфлаб бўлгани йўқ.

Диний экстремизм, миллатчилик ва уларга ўхшаган кўплаб ғояларнинг асосий таъсир объекти эндигина мустақиллигини қўлга киритган мамлакатлар бўлиб қолаётганини кўрсатиб ўт-дик. Чунки геосиёсатнинг асосий мақсади ўз мавқеини ўзга минтақаларда мустаҳкамлашдан ва шу минтақаларни ўз таъ-сири остига олишдан иборат бўлган бир даврда жаҳондаги турли сиёсий кучлар ёш суверен давлатларни ўз манфаатлари доирасига киритмоқдалар, уларнинг мустақиллигини заиф-лаштириш мақсадида биз тилга олган ғояларни тарғиб эт-моқдалар. "Минтақада шаклланган ижтимоий-иқтисодий, мада-ний-маърифий алоқаларни издан чиқариш, дўст ва биродар давлатлар, халқлар ва миллатлар ўртасига низо солиш, кес-кинлик ўчоқларини келтириб чиқариш учун турли ғоявий, диний ва мафкуравий воситалар ишга солинмоқда".¹ Ушбу воситаларни шартли равишда уч йўналишга тааллуқли топиш мумкин.

1.Информацион уруш. Мустақил мамлакатлар ҳудудида маълум турмуш тарзини, қадриятлар тизимини улуғловчи рисоалар, варақалар, санъат асарлари, кинофильмлар, ахбо-ротлар ва ҳоказолар тарқатилмоқда. Информация узатиш имко-ниятлари кенгайиб кетган бир шароитда информацион урушнинг хавфли оқибатларини тил билан баён этиш мушкул бўлса керак. Чунончи, 1665 йилда 10 та, 1800 йилда 100 та, 1850 йилда 1000 та, 1900йилда 10 мингта, 1960 йилда 100 мингта журнал нашр қилинди.² XX аср ниҳоясига келиб, уларнинг сони 1 миллионга етди. Газеталар миқдорининг ривожига ҳам худди шу тарзда давом этди. Тўқсонинчи йиллар

¹ Миллий истиклол ғояси : асосий тушунчалар ва тамойиллар. – Тошкент, 2000, 26-бет.

² Price D.Science Since Babilon. – New-Haven, 1961, p.95.

арафасида фақатгина АҚШда 1850 даврий нашр мафкуравий мақсадларга қўлла-нилди.³ Бизнинг даврга келиб, спутник антенналарининг маи-ший турмушга кириб келиши, "Интернет" тизимининг ривожла-ниши информация узатиш имкониятларини бир неча ўн баробарга мукамаллаштирди ва тезлаштирди. Ушбу ҳолнинг информацион урушга таъсири беқиёслигини кўриш қийин бўл-маса керак.

2.Психологик уруш. Мустақил давлатларнинг аҳолиларига танланган йўлларининг нотўғри эканлигини сингдиришга, улар-ни охир-оқибатда ижтимоий ларзалар кутаётганини асослашга интилинмоқда. Масалан, фақатгина 1999 йилнинг сентябрь ойидан 2000 йилнинг март ойига қадар «Независимая газе-та»нинг "Интернет" даги сайтларида Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт кескинлашиш арафасида тургани тўғрисида айюҳаннос солувчи 20 га яқин материал эълон қилинди. Буларнинг барчаси миллат руҳини тушириш, уни танлаган йўлидан қайтариш ва ҳомий ахтаришга мажбур этиш мақсадида амалга оширилаётир.

3.Технологик уруш. Мустақил давлатларнинг эътиборини жалб этиш мақсадида ўз иқтисодий, ижтимоий, информацион технологияларини тарғиб этишга уринилмоқда. Бундан кўзлан-ган мақсад шуки, ушбу технологияларни жорий этиш бозори вужудга келтирилса, янги технологиялар билан бирга ўз тарақ-қиёт моделини ҳам сингдириш, экспорт қилиш имкони яра-тилади.

* * *

Ушбу мулоҳазаримиздан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. XX асрнинг тўксонинчи йилларига қадар ҳукм сурган социал-реформистик ғоялар ва коммунистик утопия ўзини оқламагани боис XXI аср арафасида жаҳонда, бир томондан, мафкуравий бекарорликни, иккинчи

³ Проблемы идеологической борьбы на мировой арене. – Москва, 1988, с.82.

томонда эса, мафкуравий бефарқликни вужудга келтирди. Хусусан, мафкуравий беқарор-лик жаҳонда бутун-бутун халқларни жипслаштириш имконига эга ғояларнинг йўқлигида намоён бўлаётган бўлса, мафкуравий бефарқлик кишиларнинг ўз онги ва фаолиятларини эгаллаётган ғояга эътиборсизликларида ўз ифодасини топмоқда.

2.Бундай шароитда диний экстремизм, миллатчилик, неото-талитаризм, неоавторитаризм каби ғайриинсоний ғоялар ри-вожланиши ва тарқалиши учун шарт-шароитлар ҳосил бўл-моқдаки, ундан энг аввало эндигина мустақиллигини қўлга киритган мамлакатлар айниқса катта зарар кўрмоқдалар. Ушбу ғоялар турли сиёсий кучларнинг геополитик мақсадларини рўёбга чиқариш мақсадида тарқатилмоқда ва тарғиб этилмоқда.

3.Мустақил давлатларга қилинаётган мафкуравий тазйиқ информацион уруш, технологик уруш сифатида олиб борил-моқдаки, уларнинг асл мақсади миллатга бегона турмуш тарзи ва қадриятлар системасини сингдириш, танлаган йўлидан оздириш, ўз технологиясини жорий этиш, охир-оқибатда эса уни ўз таъсири остига олишдан иборат.

Х У Л О С А

Ҳозирги замон мафкуравий манзараси ғоялар ранг-баранглиги, ғоявий кураш кескинлиги билан фарқланади. Маф-куравий беқарорлик, мафкуравий бефарқлик шароитида ушбу омиллар Ўзбекистон хавфсизлигига таҳдид солмоқда. Худди шу-нинг учун ҳам бугунги кунда юзага келган мафкуравий манзара XX асрдаги кишилиқ жамияти тараққиётининг қонуний маҳсули эканлигини яхши англаб олмоқ, ғоявий кураш кескинлашган бир шароитда миллатнинг орзу-умидлари ва манфаатларини ифо-далаган ғояни шакллантириш орқалигина унинг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мумкинлигини яхши тушунмоқ даркор.

Мафкура – устқурмавий ҳодисадир: у жамиятдаги ижти-моий-иқтисодий ва сиёсий воқеалар таъсирида шаклланади. Шу боис XX асрда глобализация жараёнининг тезлашиши ва умум-сайёравий цивилизациянинг шакллана бошлаши жаҳон мафкураларининг характерини ўзгартириб юборди. Хусусан, фашизм, социал-реформизм, коммунизм каби мафкуралар ушбу жараён натижасида юзага келган хусусиятларни асослаб бера олмаганлари туфайли инқирозга юз тутдилар. Уларнинг ўрнини босадиган қудратли мафкуранинг йўқлиги эса турли, фашизм-данда, коммунизмдан-да ғайриинсонийроқ бўлган ғояларнинг ривожланишига қўл келди. Геосиёсий мақсадларнинг ўзгариши эса бу ғояларнинг салбий таъсирини янада кучайтирди. Бундай шароитда ўз мақсадини аниқ белгилаб олган, эҳтиёж ва манфа-атларини яхши англаб етган, ўз эътиқодига эга бўлган, бир сўз билан айтганда, ўз миллий ғоясини шакллантирган миллатгина кеклажагини сақлаб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар

А) ўзбек тилида:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Том 1.- Тошкент, 1996.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Том 2.- Тошкент, 1996.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Том 3.- Тошкент, 1996.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Том 4.- Тошкент, 1996.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Том 5.- Тошкент, 1997.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафо-латлари.- Тошкент, 1997.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Том 6. – Тошкент, 1998.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Том 7.- Тошкент, 1999.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Том 8.- Тошкент, 2000.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Том 9.- Тошкент, 2001.
11. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари.- Ўзбекистон овози, 2002, 31 август.
12. Жўраев Т. Тузувчи ва бузувчи тизимлар. – Тафаккур, 2000, №2, 24-29-бетлар.
13. Кароматов Г. Диний экстремизм – хавфсизликка таҳдид-дир. – Мулоқот, 1999, №2, 39-40-бетлар.
14. Маннонов Б. Туркистон ва Марказий Осиё. – Мулоқот, 1998, №2, 6-8-бетлар.
15. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент, 2000, 22-27-бетлар.
16. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент, 2001,-бетлар.
17. Юсупов Э. Исломий қадриятлар ва даний экстремизм. – Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари, 1998, №3, 46-47-бетлар.
18. Ҳайдаров Ў. Дунёвий хавфсизлик калити. – Мулоқот, 1998, №2, 4-5-бетлар.
19. Ҳакимов Н., Чориев А. Миллий истиқлол мафкураси. -Қарши, 2000.

Б) рус тилида:

20. Веников В., Новик И. Прометей в XX веке. – Москва, 1970.

21. Добров Г. Наука о науке. – Киев, 1970.
22. Дронов Ф.А. Научно – технический прогресс и проблемѣ экономики.- Москва,1973.
23. Иванова З.П. Научно-техническая революция в США. – Москва, 1971.
24. Маров В.Научно-техническая революция: анализѣ, перспективѣ, последствия. – Москва, 1971.
25. Научно-техническая революция и социализм.Под ред. Б. Кедрова. – Москва, 1973.
26. Новейший философский словарь. Сост. А. Грицанов. – Минск, 1999.
27. Проблемѣ идеологической борьбѣ на мировой арене.– Москва, 1988.

В) англиз тилида:

28. Azrael I., Loeweentnal R. et al. An Overview of east-west relations. The Trilateral comission. – Washington, 1987.
29. Bernal J. The Social Function of Science. – London, 1939. International ROND Politics. – Washington, 1972.
30. Geoffrey E. Political ideology and popular beliefs about class and opportunity: evidence from a survey experiment. – The British Journal of Sociology, 1997, N3,p.450-470.
31. Price D. Science Since Babilon. – New-Haven, 1961.
32. Science Indicators–1973. – Washington, 1973.
33. Statistical Abstract of the Inited States, 1972.

МУНДАРИЖА :

К и р и ш.....	2
§1.Глобализация ва жаҳон мафкуравий манзарасининг ўзгариши.....	3
§2.ХХІ аср бўсағасида геосиёсий мақсад ва устивор йўналишларнинг ўзгариши.....	11
§3.Мустақилликка эришган давлатларга мафкуравий тазйиқлар.....	22
Х у л о с а.....	34
Фойдаланилган адабиётлар.....	35